

Preskriptiva och askriptiva normer

Om normativa dilemman, dvs. situationer där två oförenliga alternativ båda är påbudna, råder djup oenighet. Normsystem där sådant förekommer anses av somliga filosofer för självmotsägande och i behov av revision, medan andra inte bara antar att sådana normsystem kan vara konsistenta, utan också att ett rimligt normsystem måste leda till dilemman under vissa, inte särskilt egendomliga, omständigheter.¹

Ser man goda skäl för båda ståndpunkterna, kan man försöka hävda att de normativa grundbegreppen förstås på olika sätt av dem som tror på moraliska dilemman och av dem som inte gör det. Den ena sidan menar något annat med "skall", "rätt", "plikt" "bör" "får" etc., än den andra sidan, och om man bara håller dem i sär finns det kanske rum för båda begreppsbildningarna. Ett sådant sätt att se på dilemman och ett par andra moralfilosofiska problem skall prövas här.² Tanken är att det i en typiskt *askriptiv* mening kan vara både orätt att göra och orätt att inte göra en viss sak, medan man aldrig i en *preskriptiv* mening både bör och bör inte göra något. Men självfallet vore det bättre om problemen kunde lösas på ett enklare sätt.

1. DISTINKTIONEN

Det förefaller som om vi, åtminstone ibland, använder det normativa *bör* (liksom *skall*) i en sådan mening att när vi säger t.ex. *Du bör stanna*, så implicerar detta yttrande imperativet *Stanna!* Om vi i vissa sammanhang först yttrar *bör*-satsen och sedan imperativet, tycks vi inte med det senare ha lagt något till det tidigare sagda.³ Eftersom ett imperativ inte

¹ Se t.ex. Gowans (1987) och Mason (1996).

² Erik Carlson och Jan Österberg påvisade svåra brister i en tidigare version.

³ Ett sätt att närmare analysera följdförhållandet är att ge en semantik där både imperativ och *bör*-satser ges sanningsvärden. En sådan semantik i Kanger (1957), t.ex., giltiggör *Shall(p) → !(p)*.

förefaller meningsfullt utom i relation till en situation där imperativet kan utföras, men ännu inte är utfört, betyder detta antagande att vi också antar att satsen *Du bör stanna* i denna mening är meningsfull bara i relation till en situation där det ännu är oavgjort om du kommer att stanna eller inte.⁴

Normer – med normer avses här även mycket partikulära normativa satser – uttalar sig inte nödvändigtvis bara om handlingar. Man kan t.ex. hävda att *Det bör finnas minst en brandvärnare i varje lägenhet* eller att *Den här stolen bör stå där borta*. Därför antar vi generellt att en bör-sats är resultat av en operation på en faktasats, som inte nödvändigtvis är en handlingssats⁵ och att en bör-sats *Bör p* är meningsfull bara i relation till en situation, där det är en öppen fråga om faktumet *p* eller faktumet *icke-p* kommer att bli fallet. Låt oss säga att i en *situation* i den här aktuella meningen finns det *alternativ* och *omständigheter*. Alternativen är sådana förhållanden som är öppna i den antydda meningen, omständigheter är förhållanden som inte är öppna,⁶ och ett alternativ i en viss situation måste vara förenligt med alla omständigheterna. Satsen *Bör p* är meningsfull bara i relation till en situation där *p* är ett alternativ. *Den här stolen bör stå där borta* är meningsfull bara i relation till en situation där det ännu är oavgjort om stolen kommer att stå där borta eller inte, och omständigheterna varken utesluter möjligheten att stolen faktiskt kommer att stå där eller möjligheten att stolen inte kommer att stå där. Ett alternativ i en viss situation kan inte gärna vara något förflutet och knappast något samtidigt. Ett alternativ är normalt något framtida, och detta gör det rimligt att kalla sådana normer för *preskriptiva*.

En preskriptiv norm handlar om en eller flera situationer och föreskriver hur den eller de skall utvecklas. Totaliteten av det som påbjuds i

⁴ Förutsätter detta argument vad som brukar kallas en preskriptivistisk värde-teori? Ja, åtminstone i den svaga meningen att den som yttrar en bör-sats åtminstone ibland därmed antas implicera en uppmaning. Men det hävdas inte att denna uppmaning uttömmar bör-satsens mening.

⁵ Möjligen är förhållanden om vilka man rimligen i en normativ mening kan säga att de *bör* eller *skall* råda alltid sådana att om de råder eller inte åtminstone *kan* bero på handlingar.

⁶ Är alla möjliga förhållanden antingen omständigheter eller alternativ i en given situation? Nej, åtminstone inte om vi räknar också med normativa eller evaluativa förhållanden. *Att det bör finnas brandvärnare*, t.ex., antar vi vara varken alternativ eller omständighet. Är då i en given situation varje kontingent *faktuellt* förhållande, eller dess negation, antingen alternativ eller omständighet? Det verkar inte orimligt att anta att det kan finnas förhållanden som inte är alternativ, men som i en viss situation inte heller *ännu* är omständigheter, fast de förr eller senare måste bli.

en viss situation måste vara förenligt med omständigheterna, antar vi. Det betyder att satserna $Bör p_1, \dots, Bör p_n$ alla gäller i, (eller kanske snarare om), en viss situation, bara om konjunktionen av p_1, \dots, p_n är förenlig med omständigheterna i den situationen. Och vi antar att $Får p$ är sann i en viss situation om och bara om p är ett alternativ och $Bör \neg p$ (*icke-p*) inte gäller i den situationen.

Situationer förvandlas med tiden till andra situationer, på så sätt att fler omständigheter tillkommer. Somliga förhållanden förvandlas från alternativ till omständigheter. En senare situation innehåller alla omständigheter som fanns i en tidigare plus några till. Att en viss norm gäller i en viss situation innebär inte nödvändigtvis att den också gäller i senare situationer. Om inget påbud brutits från en situation till en annan gäller visserligen fortfarande alla påbud, antar vi. Men om $Bör p$ bryts, dvs. om $\neg p$ tillkommer som en omständighet från S till S', kan det finnas fler påbud som också utgår och eventuellt ersätts av andra, i kraft av konditionala påbud som aktualiseras. Om $Bör(p \rightarrow q)$ gäller i S och p är en omständighet i S, så gäller $Bör q$ i S. Vilka föreskrifter som utgår beror på vad som uppfattas som beroende av vad i det aktuella normsystemet.

Antag t.ex. att det på söndag gäller att *Du bör arbeta på måndag och vila på tisdag* och *Du bör, om du inte arbetar på måndag inte heller vila på tisdag*. Då följer att i den situationen, på söndag, också gäller att *Du bör vila på tisdag* antar vi. Antag vidare att du inte arbetar på måndag. Då gäller rimligen i den nya situationen att *Du bör inte vila på tisdag* och påbudet att vila på tisdag har utgått.

En preskriptiv norm implicerar ett imperativ, har vi antagit. Men en uttalad preskriptiv norm behöver inte vara uttalad i den situation som den refererar till. Vi kan t.ex. vid en viss tidpunkt uttala oss om tidigare situationer som inte längre föreligger. Vi kan säga *Den här stolen borde nu ha stått där borta* och därmed referera till en tidigare situation när stolens nuvarande position ännu var oavgjord. *Du borde ha gett honom pengarna*, kan vi hävda, och göra det med syftning på en tidigare tidpunkt (före den då du faktiskt inte gav honom pengarna). Det implicerade imperativet, som kanske aldrig uttalades, är då ett imperativ *Ge du honom pengarna!* som tänks ha kunnat uttalas i ett läge då det ännu var en öppen fråga om du skulle ge honom pengarna eller inte. För att i förrgård uttrycka det jag i dag uttrycker med orden *Du borde ha gett honom pengarna i går* skulle jag ha använt orden *Du bör ge honom pengarna i morgon*, och däri skulle jag ha inbegripit vad jag då kunde ha uttryckt med imperativet *Ge du honom pengarna i morgon!*, även om jag i dag inte har några riktigt adekvata språkliga resurser att uttrycka just detta. (Kanske kommer utropssatsen *Om du ändå hade gett honom pengarna!* ganska nära.)

En *askriptiv* norm, antar vi, handlar snarare om det som de preskriptiva normerna föreskriver (oftast att någon gör någonting) och tillskriver ett sådant förhållande en viss normativ status, rätthet eller orättthet. *Det var orätt att inte ge honom pengarna* kan vi t.ex. säga, eller *Det hade varit rätt att ge honom pengarna* (i båda fallen hävdar vi tydligt att han inte fick pengarna.). Märk att askriptiva normer inte nödvändigtvis uttalar sig om faktiskt föreliggande förhållanden. De kan mycket väl uttala sig om förhållanden som fortfarande är alternativ: *Det vore orätt om du gäve honom pengarna*. Vi antar alltså här att *Du bör ge honom pengarna* och *Det vore orätt om du inte gäve honom pengarna* inte betyder riktigt samma sak och att *Du borde ha gett honom pengarna* inte betyder riktigt samma sak som *Det var orätt att du inte gav honom pengarna*. Vad är skillnaden?

Askriptiva normer, antar vi, skall förstås i relation till de preskriptiva normerna. I det aktuella exemplet säger vi att *Det var orätt att du inte gav honom pengarna* är sann om det förelåg en situation där du genom att inte ge honom pengarna bröt mot en preskription i den situationen. Generellt säger vi att *Det är orätt att p* är sann om och endast om p är sann och det finns en icke annullerad preskription *Bör q* och ett sant r sådant att $r \& p$, men inte $r \& \neg p$ är oförenlig med q . *Det vore orätt om p* antas betyda att om p vore fallet så vore *Det är orätt att p* sann. *Det är rätt att p* är sann om och bara om p är ett alternativ i någon situation, p är sann och *Orätt att p* är falsk. Vi uppfattar alltså här *bör* (liksom *får*) som en preskriptiv term, men *rätt* och *orätt* (liksom *fel*) som askriptiva. Detta är inte först och främst tänkt som en tes om normal svenska. Även om *bör*, *skall* och *får*, nog åtminstone oftare än *rätt* och *orätt* rimligen kan uppfattas som i den aktuella meningen preskriptiva, så skall de termerna här snarare ses som en sorts tekniska termer; *bör* står här för en tolkning av ordet "bör", och analogt förhåller det sig med *rätt* och *orätt*.

Medan den preskriptiva frågan om vad som bör ske kan ha olika svar beroende på i relation till vilken situation den ställs – i går var kanske situationen sådan att du borde ge honom pengarna i morgon, men sedan dess har saker inträffat som gör att du inte längre bör ge honom dem – så är den askriptiva frågan inte på samma sätt relativ: Om du ger honom pengarna i morgon, är det då rätt eller fel? Är det rätt så var det rätt även i går och är det orätt, så var det orätt också i går och kommer att så förbli.

2. DILEMMAN

Anta att normen att löften bör hållas säger att det bör vara så att om du lovar att göra h , så gör du h , oavsett vad h är, och oavsett när du lovar. Ur

den generella normen verkar vi kunna härleda preskriptionerna (a) *Du bör, om du lovar att ge Adam pengarna, ge Adam pengarna* och (b) *Du bör, om du lovar att inte ge Adam pengarna, inte ge Adam pengarna*. Dessa preskriptioner syftar då på en situation där det fortfarande är en öppen fråga om de båda konditionalsatserna *Om du lovar att ge Adam pengarna, så ger du Adam pengarna* och *Om du lovar att inte ge Adam pengarna, så ger du inte Adam pengarna* kommer att bli sanna eller inte.⁷ Men tiden går, och du lovar Adam att han skall få pengarna och du lovar Bertil att Adam inte skall få pengarna. Eftersom det i och med detta är uteslutet att båda normerna (a) och (b) uppfylls, kan vi dra den askriptiva slutsatsen att det var orätt att lova Adam och Bertil detta.

Vidare kan vi dra den askriptiva slutsatsen att om du ger pengarna till Adam så är det orätt, eftersom du, när du nu har lovat Bertil att inte ge Adam pengarna, därigenom bryter mot preskriptionen att om du lovar Bertil detta, så ger du inte pengarna till Adam. Och vi kan på motsvarande sätt dra den askriptiva slutsatsen att om du inte ger pengarna till Adam så är det orätt. Men vi kan inte hitta någon situation i vilken de preskriptiva *Du bör ge Adam pengarna* och *Du bör inte ge Adam pengarna* båda gäller. För att härleda dem ur de konditionala normerna (a) och (b) om löfteshållande, behöver vi någon form av modus ponens för konditionala normer och en situation där både *Du lovar att ge Adam pengarna* och *Du lovar att inte ge Adam pengarna* hör till omständigheterna. Låt oss anta att vi har något sådant. Men uppenbarligen är inte alternativet *Om du lovar att ge Adam pengarna så ger du Adam pengarna* och *Om du lovar att inte ge Adam pengarna, så ger du inte Adam pengarna* båda förenliga med de antagna omständigheterna. Följaktligen kan inte normerna (a) och (b) ovan båda gälla i denna situation.⁸

Det är alltså under dessa förutsättningar sant att om du ger Adam pengarna så är det orätt och om du inte ger Adam pengarna så är det orätt. Men det är inte sant att du både bör ge Adam pengarna och inte bör ge honom pengarna. Eller, med andra ord: om vi tolkar normerna preskriptivt föreligger inget dilemma, men om vi tolkar dem askriptivt, så föreligger det ett sådant, och det består i att både ett alternativ och

⁷ Detta antyder en traditionell tolkning av konditionala bör-satser – 'om A så bör B' antas under ytan vara av formen 'Bör(om A så B)' – som inte varit så populär i deontisk logik de senaste decennierna. För ett försvar, se Danielsson (1988) och (2003).

⁸ För att slippa dilemmat kan vi förstås också försvaga normen om löfteshållande så att när konjunktionen av (a) och (b) är bruten endera (a) eller (b) men inte båda annulleras. Dvs. vi rangordnar kolliderande löften.

dess negation skulle vara orätta.⁹ Troligen skulle också många som i denna situation inte skulle vilja i moralens namn uppmana dig både att ge och att inte ge Adam pengarna hålla med om att du, hur du än handlar, därigenom kommer att ha brutit mot en norm.

3. KOORDINATIONSPROBLEM

Antag nu att Adam befinner sig i ett svårt nödläge ur vilket Bertil och Carl båda, var för sig, men inte båda på en gång, och inte genom någon gemensam aktion, kan rädda honom utan större besvär. Därför bör någon av dem rädda Adam, men inget talar för att den ene snarare än den andre bör göra det. Enligt en tämligen ny tolkning av ett gammalt begreppspar föreligger här då en plikt *de dicto*, dvs. det bör finnas någon som räddar Adam, till skillnad från en plikt *de re*, dvs. att det finns någon som bör rädda Adam, vilket är en sorts plikt som då inte föreligger här. Bertil eller Carl bör rädda Adam, men det är varken så att Bertil bör rädda honom eller så att Carl bör rädda honom.

Allt detta preskriptivt talat. Askriptivt talat vet vi att om Bertil räddar Adam så gör både Bertil och Carl rätt, och om Carl räddar Adam så gör både Bertil och Carl rätt. Men om ingen av dem räddar Adam, så handlar båda fel; då gör Bertil fel, som inte räddar Adam, eftersom normen att någon bör rädda Adam därigenom bryts, och då gör Carl fel, som inte hjälper Adam, eftersom normen att någon bör rädda Adam därigenom bryts.

(Man kan kanske också tycka att båda bör *försöka* rädda Adam. Men det är att utvidga exemplet med en ny norm.)

Antag i stället att Adam är kopplad till en sådan anordning att han dör om inte en, och endast en, av Bertil och Carl trycker på sitt exemplar av de två knappar med vilka dessa två personer är anslutna till helvetesmaskinen i fråga. Om ingen trycker dör Adam, om båda trycker dör Adam. En rimlig preskription för denna situation förefaller vara att en

⁹ Routley & Plumwood (1984) hävdar energiskt att förekomsten av moraliska dilemman är ett gott skäl att överge principen $\neg(O(A) \ \& \ O(\neg A))$ i den deontiska logiken. I sin argumentation för detta skiljer de noga frågan om $O(A)$ (A ought to be the case) gäller från frågan om A *skall* göras ("what they should do"). Detta förefaller vara en antydning till den typ av distinktion som vi är ute efter här, men författarna säger inget mer om den. De förefaller alltså anta att den deontiska logiken handlar om de askriptiva begreppen. Så verkar det inte vara hos von Wright, t.ex. och här har vi antagit en väsentlig del av standard-systemet i deontisk logik för det preskriptiva *Bör*, men inte för det askriptiva *Orätt att inte*. För detaljer ser Danielsson 2003.

och endast en av dem bör trycka. Antag att Bertil men inte Carl trycker. Detta är då rätt (givet den enda preskription vi förutsatt), men vad skall vi säga om individernas handlande? Jo båda gör sin plikt, askriptivt, i den meningen att för var och en av dem gäller att om han inte gjort det han gjorde hade han handlat orätt. (Jag hävdar inte att "plikt" är någon typiskt askriptiv term.) Detta förutsätter förstås att det i den beskrivna situationen *inte* gäller att om Bertil inte hade tryckt, så hade Carl tryckt, men att det inte gäller är också en förutsättning för att det alls skall vara ett alternativ – vilket vi förutsatt – att ingen av dem trycker. Analogt gör båda sin plikt om Carl men inte Bertil trycker. Om båda trycker, eller om ingen trycker, handlar båda fel. Men vi kan inte om någon av de två säga att just han *bör* trycka.

Om vi antar att en ytterligare faktisk omständighet är att om en trycker, så trycker också den andre, vad följer då? Inget rimligt preskriptivt påbud utifrån Adams framtidsutsikter, förefaller det, eftersom de alternativ som då återstår innebär att båda eller ingen trycker, och att Adam därför under alla omständigheter dör. Och därmed följer ingenting askriptivt heller, om vi inte vill komplettera historien, t.ex. med någon ursprungligare situation, som via olika alternativ lett fram till den här beskrivna. (Det kan ju t.ex. vara så att den nyss beskrivna situationen, där ingen eller båda trycker, inträdde därför att Bertil gjorde något visst, som han kunde ha underlåtit.) Eller också kan vi komplettera beskrivningen av den föreliggande situationen genom att anta att Bertil och Carl kan kommunicera med varandra och komma överens om hur de skall handla. Osv.

4. SITUATIONER OCH ALTERNATIVMÄNGDER

Hur förhåller sig begreppet *situation* som används här till de olika varianter av begreppet *alternativmängd* som förekommer i olika framställningar av konsekventialismen?

En viktig skillnad är att alternativen i en situation inte nödvändigtvis är handlingar. Ett alternativ kan t.ex. vara *att det finns brandvarnare i varje lägenhet*. Det är inte nödvändigt att ett alternativ är förbundet med en viss agent, eller ens med en viss mängd av agenter. Och även om alla alternativ i en situation skulle bestå i att någon gör något, så behöver det inte vara samma agent i alla alternativ och det kan ibland vara fråga om kollektiv som agenter och ibland enskilda individer.

Att ett visst alternativ i en viss situation bör bli fallet innebär alltså inte nödvändigtvis att en viss handlingsväg angivits för en viss agent i en viss valsituation. Ingenting hindrar att man i en viss situation faktiskt urskiljer den från konsekventialism och beslutsteori välkända strukturen,

där alla alternativ man beaktar består i att en och samma agent vid en viss tidpunkt gör någonting visst, och där det finns en värdeordning över dessa alternativ. Men en situation i vår mening här *behöver* alltså inte vara en agents valsituation.

Det bör också påpekas att det i diskussionen om konsekventialismen inte sällan talas om "situationer" i en mening som på ett annat sätt avviker från vårt språkbruk här. Antag att Adam, Bertil och Carl liksom tidigare är anslutna till maskinen, med knapparna hos Bertil och Carl, men att det nu av någon anledning är omöjligt att båda trycker. Vidare är det nu så att om Bertil trycker, så händer ingenting med Adam, men om Carl trycker, så tillfogas Adam ett visst måttligt lidande, och ifall ingen trycker så lider Adam en långsam, kvalfull död. Detta är utgångsläget. En rimlig ståndpunkt förefaller då vara att Bertil bör trycka, men att Carl, om nu Bertil inte trycker, bör trycka. Antag att Bertil inte trycker.

Då kan vi dra den slutsatsen att Carl bör trycka. Men märk att detta "bör" refererar till en annan situation än den vi kallade "utgångsläget". I utgångsläget var Bertils tryckande ett alternativ, men nu är Bertils tryckande en omständighet, och talar vi utifrån detta senare läge så skulle vi hellre säga att Bertil *borde* ha tryckt än att han *bör* trycka. Eftersom det i denna historia alltså figurerar två olika situationer är den, och andra historier av samma struktur,¹⁰ inte motexempel mot principen om "joint performability", om begreppet situation där tolkas enligt vår modell här:

(JP) Om en agent bör göra något i en given situation och en annan agent bör göra något i samma situation, så är det inte logiskt omöjligt för dem att göra dessa saker i denna situation.¹¹

Antag vidare att inte heller Carl trycker. Då kan vi, preskriptivt, säga att Bertil *borde* ha tryckt och att Carl *borde* ha tryckt, men språket har inga omedelbara resurser för att i ytstrukturen direkt demonstrera att dessa "borde" syftar på två olika situationer. Vi kan också, askriptivt, säga både att Bertil hade gjort sin plikt om han hade tryckt och att Carl hade gjort sin plikt om han hade tryckt. Det förefaller alltså än en gång, liksom i fråga om normativa dilemman, vara så att den ena ståndpunkten i

¹⁰ T.ex. de hos Österberg (1988) s. 94 och Carlson (1995) s. 38–39.

¹¹ Campbell (1972) (Min översättning). Denna tanke kallas 'The principle of Joint Performability' hos Österberg (1988). Någon kanske vill invända att vårt knapptryckarexempel här inte handlar om *logisk* oförenlighet. Men vi hade antagit att till omständigheterna hör att inte båda trycker. Att Bertil trycker i *denna* situation är alltså logiskt oförenligt med att Carl trycker i *denna* situation.

en filosofisk kontrovers om normativa begrepp, denna gång (JP), förefaller helt rimlig om den tolkas preskriptivt, medan den andra ståndpunkten, denna gång avvisandet av (JP), förefaller helt rimlig om den tolkas askriptivt.

Allt detta bygger på en central idé om *situationer*. Om man vill förstå naturligt normativt språk enligt denna modell, måste man i de enskilda fallen på ett eller annat sätt mer eller mindre precist kunna identifiera de relevanta situationerna. Hur gör man det? På den frågan har jag här inget bra generellt svar, även om det i många enskilda exempel, som dem här ovan, inte förefaller särskilt svårt att åtminstone skissera en plausibel situationsram.

LITTERATUR

- Campbell, Richmond. 1972. "A Short Refutation of Ethical Egoism", *Canadian Journal of Philosophy*.
- Carlson, Erik. 1995. *Consequentialism Reconsidered*. Kluwer, Dordrecht.
- Danielsson, Sven. 1988. *Filosofiska utredningar om modus tempus och moral*. Thales, Stockholm.
- Danielsson, Sven. 2003. "Taking Ross's Paradox Seriously". I Sliwinski och Segerberg: (ed.) *Logic, Law, Morality*, Uppsala Philosophical Studies nr 51.
- Gowans, C.W. ed. 1987. *Moral Dilemmas*. Oxford University Press.
- Kanger, Stig. 1957. *New Foundation for Ethical Theory*. Filosofiska institutionen, Stockholm.
- Mason, H.E. ed. 1996. *Moral Dilemmas and Moral Theory*. Oxford University Press.
- Routley, R. & V. Plumwood. 1984. "Moral Dilemmas and the Logic of Deontic Notions". *Discussion Papers in Environmental Philosophy*, 6.
- Österberg, Jan. 1988. *Self and Others*. Kluwer, Dordrecht.